

Zmiany przestrzeni wsi w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku na przykładzie wybranych map ze zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie

Wojciech Mielewczyk

Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, Szreniawa

E-mail: w.mielewczyk@muzeum-szreniawa.pl

Zarys treści: Od połowy XIX stulecia aż po połowę XX wieku na ziemiach polskich na wsiach zachodziły zasadnicze zmiany społeczno-gospodarcze. Związane one były przede wszystkim z procesami uwłaszczeniowymi chłopów, ale także z prowadzonymi pracami melioracyjnymi, z komasacją gruntów rolnych, a także karczunkiem lasów pod nowe uprawy i tworzeniem nowych osad. Działania te powodowały szybkie i częste zmiany w przestrzeni wiejskiej.

Przemiany zachodzące na wsi znajdowały swoje odzwierciedlenie i udokumentowanie na opracowywanych współcześnie mapach wielkoskalowych, z których wiele znajduje się w Narodowym Muzeum Rolnictwa w Szreniawie. Mapy przedstawiają zmiany w użytkowaniu ziemi i zabudowie, tworzone nowe kolonie, a także przebiegi rowów odwadniających. Zmiany te zostały przedstawione graficznie, także przy użyciu odpowiedniej palety kolorów. Innym sposobem na zaznaczenie zmian było umieszczenie odpowiednich adnotacji zamieszczanych w wybranych częściach mapy. W wielu przypadkach zmiany są nanoszone odręcznie ołówkiem. Przedstawione mapy stanowią cenne źródło historycznych zmian w badaniach przestrzeni wiejskiej w XIX i XX wieku.

Słowa kluczowe: mapy wielkoskalowe, wieś, przestrzeń wiejska, reforma rolna, źródło historyczne

1. Przemiany na wsi w XIX wieku

1.1. Zabór pruski

W odniesieniu do terenów wiejskich wiek XIX oraz pierwsza połowa XX stulecia, były bogate w wydarzenia skutkujące zmianami w przestrzeni wsi na ziemiach polskich. Związane one były przede wszystkim z reformami agrarnymi wprowadzonymi przez władze państw zaborczych. Największe przekształcenia miały miejsce na wsiach w zaborze pruskim.

W wyniku przeprowadzonych w latach 1823–1865 reform uwłaszczeniowych i regulacyjnych ziem nadano ogółem 88 918 gospodarstwom chłopskim

o łącznej powierzchni 371 829,3 ha. Dokonana separacja, czyli oddzielenie gruntów chłopskich od dworskich objęła obszar około 2,5 mln hektarów¹. W jej wyniku przeniesiono na nowe miejsce 793 wsie. Jednocześnie przeprowadzono akcję znoszenia wspólnot, do których zaliczono serwituty pastwiskowe i leśne. Objęły one 64 386 gospodarstw². W wyniku prac związanych z separacją gruntów i uwłaszczeniem chłopów zanikły dawne rozplanowania wsi, a pojawiły się osiedla folwarczne i luźne kolonie rządowe. Całkowitej przebudowie uległa ¼ ogółu wielkopolskich wsi³.

Drugi okres przemian na wsi w zaborze pruskim miał miejsce w końcu XIX i na początku XX wieku. W Wielkopolsce i na Pomorzu rozwinęła się wówczas na szeroką skalę akcja parcelacyjno-osadnicza rozpoczęta antypolską działalnością pruskiej Komisji Osadniczej (Ansiedlung Kommission) utworzonej w roku 1886. Komisja ta nabyła ogółem ponad 460 tys. ha ziemi, na których utworzyła 341 nowych wsi z blisko 22 tysiącami gospodarstw, przekazanych kolonistom z głębi Niemiec⁴. Przeciwdziałając pruskiej polityce kolonizacyjnej polskie instytucje i spółki parcelacyjne utworzyły ponad 11 tysięcy nowych gospodarstw⁵. Polsko-pruska walka o ziemię, prowadzona do I wojny światowej, przyczyniła się do dużych zmian w krajobrazie wiejskim, wzbogacając go przede wszystkim o wiele nowych zabudowań i dróg dojazdowych do utworzonych gospodarstw.

Przemiany zachodzące na wsi znajdowały swoje odzwierciedlenie i udokumentowanie na opracowywanych współcześnie mapach wielkoskalowych. Reprezentatywny ich zbiór znajduje się w Archiwum Naukowym Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie⁶. Przykładem pruskiej mapy z tego zbioru, z naniesionymi nowymi podziałami istniejących parcel, jest mapa katastralna wsi Przeclaw (obecnie gm. Szamotuły, pow. szamotulski, woj. wielkopolskie) z roku 1894 (ryc. 1).

W drugiej połowie XIX w. nasiliły się prace melioracyjne. Do ich intensyfikacji przyczyniło się uchwalone w 1879 r. prawo o spółkach wodnych zezwalające na tworzenie spółek melioracyjnych, których działalność kredytowało państwo. Do wybuchu wojny w zaborze pruskim powstało blisko 410 spółek

¹ T. Jackowski, *Der Bauernbesitz in der Provinz Posen im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1914, s. 35 i n.

² S. Borowski, *Rolnictwo*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. II: *Lata 1793–1918*, pod red. W. Jakóbczyka, Poznań 1973, s. 87.

³ J. Burszta, *Stosunki gospodarcze i społeczne na wsi w zaborze pruskim*, w: *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 2, praca zbior., Warszawa 1964, s. 383.

⁴ W. Jakóbczyk, *Studia nad dziejami Wielkopolski*, t. 3: *1890–1914*, Poznań 1967, s. 8; tegoż: *Pruska Komisja Osadnicza*, Poznań 1976, s. 195–198.

⁵ S. Borowski, *Rozwój rolnictwa*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, Poznań 1973, s. 375.

⁶ Charakterystykę tego zbioru map przedstawia m.in.: W. Mielewczyk, *Wykorzystanie map do badania zmian przestrzeni społeczno-ekonomicznej wsi na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie*, w: *Dawne mapy jako źródła historyczne*, „Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego”, t. 3, Warszawa 2012, s. 104–112 oraz idem, *Mapy wsi dawnego powiatu pyzdrowskiego w zbiorach Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie*, w: *Terra Pisdrensis dawniej i dziś*, t. 1, Poznań–Pyzdry 2014, s. 22–29.

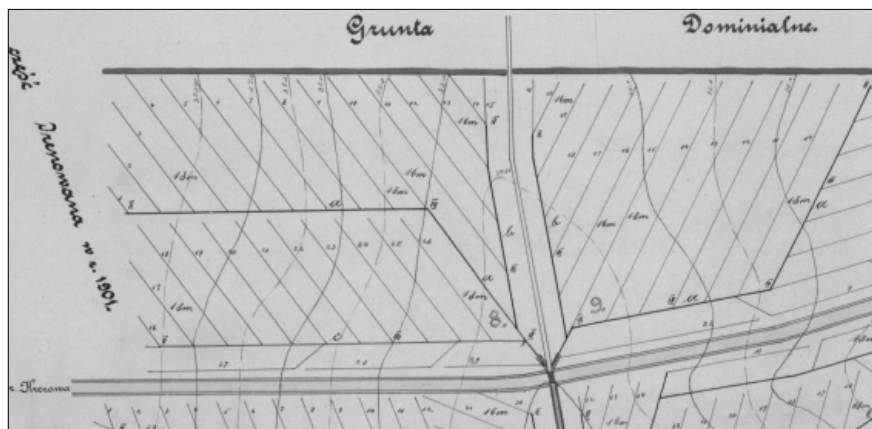

Ryc. 1. Fragment mapy wsi Przecław z 1894 r. w skali 1:5000 z odręcznym rysunkiem arealów powstałych w wyniku parcelacji majątku. Pomniejszona. Sygn. AN 681/1

wodnych, z których aż 156 było spółkami wyłącznie włościańskimi⁷. W wyniku ich działalności do 1910 r. zdrenowane zostały wszystkie grunty folwarczne i prawie wszystkie pola chłopów zrzeszonych w kółkach rolniczych. Najbardziej widocznym następstwem melioracji był wzrost areалу ziemi ornej, w miejsce zmeliorowanych podmokłych łąk i nieużytków. Melioracja użytków rolnych nie wprowadzała większych zmian w krajobrazie, gdyż w dużym stopniu polegała na zakładaniu drenów, które były zakopane w ziemi. Widoczne były tylko rowy odprowadzające (rzadziej doprowadzające) wodę, kopane najczęściej wzdłuż

⁷ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, t. 2: *Czasy porzobiorowe do 1918 roku*, Poznań 1950, s. 283–284.

dróg, miedz lub przy granicach pól. Plany przeprowadzonych drenowań sporządzono m.in. dla Kromolic (obecnie gm. Kórnik, pow. poznański, woj. wielkopolskie) w Majętności Kórnickiej (ryc. 2) oraz dla dóbr szelejewskich (obecnie gm. Piaski, pow. gostyński, woj. wielkopolskie) (ryc. 3).

Ryc. 2. Fragment mapy pól Kromolic z 1903 r. w skali 1:2000 z rysunkiem rowów melioracyjnych przeprowadzonych przez pola i wzdłuż dróg. Pomniejszona. Sygn. AN 4445

Ryc. 3. Fragment mapy pól folwarku Stefanowo z 1879 r. w skali 1:2500, z rysunkiem rowów melioracyjnych poprowadzonych przez pola i wzdłuż dróg. Pomniejszona. Sygn. AN 3824

1.2. Zabór rosyjski

W zaborze rosyjskim uwłaszczenie chłopów nastąpiło później i miało inny przebieg niż w zaborze pruskim. Wydany 2 marca 1864 r. ukaz uwłaszczeniowy władz carskich „O urządzeniu włościan” oddawał chłopom na własność ziemię przez nich użytkowaną. Nadanie to nie było połączone ze scalaniem działek rolnych należących do poszczególnych gospodarstw, zniesieniem serwitutów i separacją gruntów chłopskich od dworskich. Przykładem mapy z zaznaczonymi gruntami chłopów uwłaszczonych jest mapa dóbr Trąbczyn (obecnie gm. Zagórów, pow. słupecki, woj. wielkopolskie) (ryc. 4)⁸.

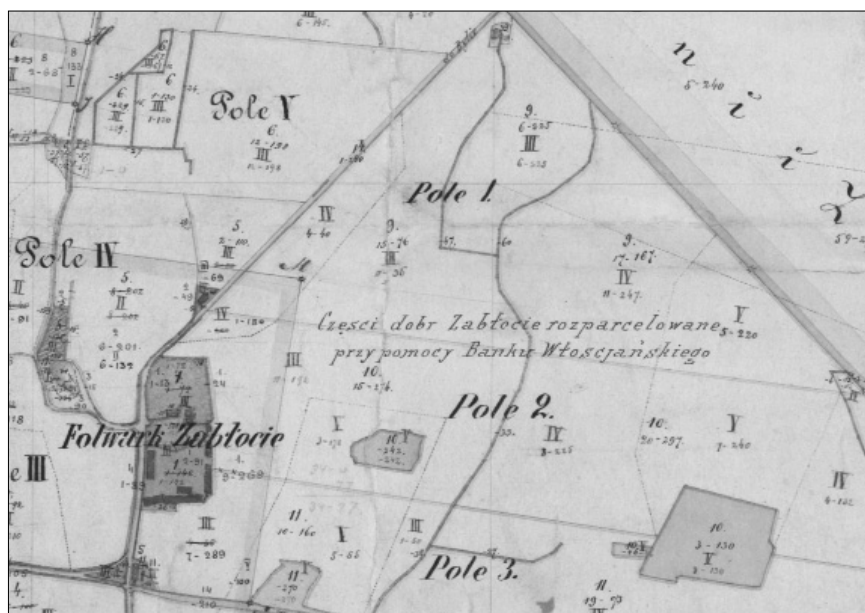
Ryc. 4. Fragment mapy dóbr Trąbczyn z 1861 r. w skali 1:15 000 z zaznaczonym polem chłopów
uwłaszczonej. Pomniejszona. Sygn. AN 489/5

Wobec dużego rozdrobnienia pól należących do poszczególnych gospodarstw chłopskich, w drugiej połowie XIX w. na terenie Królestwa Polskiego zaczęła rozwijać się komasacja oddolna, przeprowadzana przez samych zainteresowanych. Do wybuchu I wojny światowej objęła ona obszar ok. 2,5 mln ha.

⁸ Przykłady map przedstawiających pola własności uwłaszczonej zostały zaprezentowane w: W. Mielewicz, *Wykorzystanie map do badania zmian przestrzeni społeczno-ekonomicznej wsi...*, s. 109–110.

Dopiero w 1911 r. rozpoczęła się komasacja rządowa prowadzona przez urzędy do spraw włościańskich⁹. Mimo nasilenia tej akcji większość gospodarstw chłopskich była nadal mocno rozdrobniona. Jednak w miejscowościach, w których scalono grunty, zniknęła charakterystyczna szachownica pól.

Równolegle, jeszcze w okresie zaborów, występował proces parcelacji gruntów wielkiej własności ziemskiej przeprowadzany oddolnie przez zainteresowane strony. Spowodowany był głównie czynnikami ekonomicznymi. Parcelacja gruntów zarówno pomiędzy chłopów bezrolnych, jak i chcących powiększyć swoje gospodarstwa, wywoływała znaczące zmiany w przestrzeni wsi: na rozparcelowanych arealach pojawiały się miedze, do nowych parcel prowadzono drogi, często obsadzone drzewami, na parcelach stawiano budynki mieszkalne i zabudowania gospodarcze. Niekiedy zakładano przydomowe sady. Przykładem mapy, na której zaznaczono obszar rozparcelowany, jest mapa dóbr Zabłocie (obecnie gm. Zagórów, pow. słupecki, woj. wielkopolskie) z roku 1889 (ryc. 5). Naniesiono tam adnotację o rozparcelowaniu zaznaczonego pola przy pomocy Banku Włościańskiego.

Ryc. 5. Fragment mapy wsi Zabłocie z 1889 r. w skali 1:5000 z zaznaczonym arealem rozparcelowanym przy pomocy Banku Włościańskiego. Pomniejszona. Sygn. AN 910

Na rozparcelowanych gruntach powstawały nowe osady, zasiedlane przez kolonistów przybyłych z przeludnionych miejscowości. Na teren Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. najliczniej przybywali chłopi z przelud-

⁹ Z. Ludkiewicz, *Podręcznik polityki agrarnej*, t. 1, Warszawa 1932, s. 67–68 i 117–118.

nionych wsi galicyjskich. W nowych osadach zabudowania stawiane były rzędowo wzdłuż drogi głównej, regularnie również rozplanowywano pola. Uwidocznione zostało to np. na mapie Kolonii Izydorek (obecnie część wsi Mniewo, gm. Olszówka, pow. kolski, woj. wielkopolskie) z roku 1886 (ryc. 6), jak też na mapie dóbr Skarżyn (obecnie gm. Kawęczyn, pow. turecki, woj. wielkopolskie) z 1859 r. (ryc. 7), w których utworzono pięć kolonii (Kolonia Brzozowiec,

Ryc. 6. Fragment mapy kolonii Izydorek z 1886 r. w skali 1:5000. Pomniejszona. Sygn. AN 1366

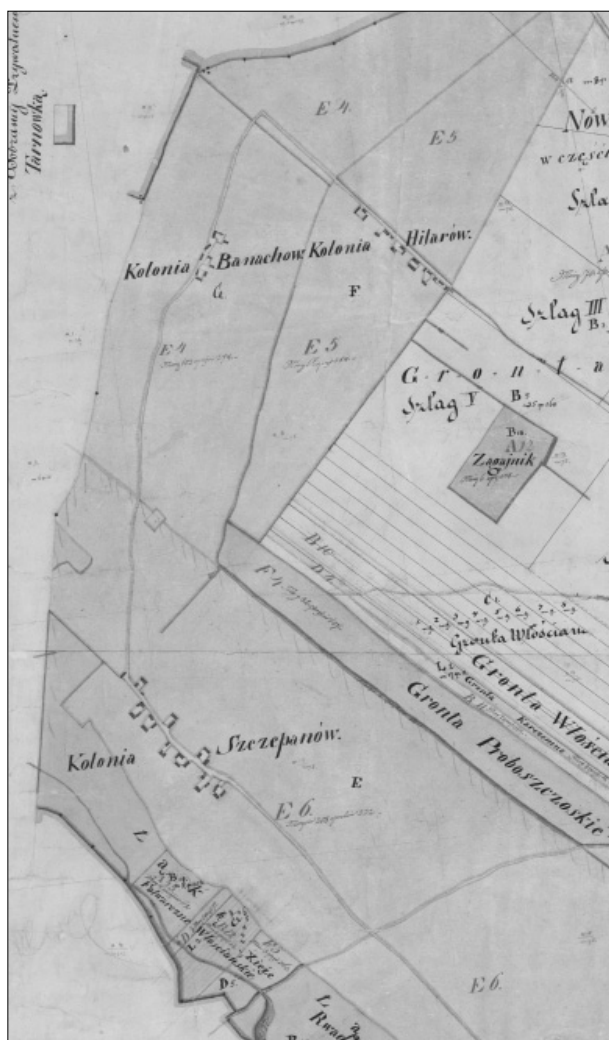
Ryc. 7. Fragment mapy wsi Skarżyn z 1859 r. w skali 1:5000 z rozrysowanymi polami Kolonii Brzozowiec. Pomniejszona. Sygn. AN 4438

Kolonia Czachulec Nowy, Kolonia Czachulec Stary, Kolonia Marcyanów oraz Kolonia Niedźwiada).

Nowo powstałe wsie miały często w swoich nazwach słowo Kolonia, np. Kolonia Łazińskie, Kolonia Huta powstałe na rozparcelowanych dobrach majątku Trąbczyn (gm. Zagórów, pow. śłupecki, woj. wielkopolskie). Kilka nowych kolonii widnieje na mapie wsi Grabienice (gm. Rzgów, pow. koniński, woj. wielkopolskie) z roku 1873 (Kolonia Huta, Kolonia Ludwikowo, Kolonia Wojciechowo i Kolonia Boberfeldowo) (ryc. 8). Również w dobrach majątku Umień (gm. Olszówka, pow. kolski, woj. wielkopolskie) powstało kilka kolonii (Kolonia Banachów, Kolonia Hilarów i Kolonia Szczepanów), które uwidoczniło na mapie z roku 1845 (ryc. 9).

Ryc. 8. Fragment mapy dóbr Grabienice 1873 r. w skali 1:20 000 z arealami zajętymi przez nowo utworzone kolonie. Pomniejszona. Sygn. AN 489/17

Ryc. 9. Fragment mapy wsi Umień z 1845 r. w skali 1:5000 (?) z zaznaczonymi gruntami kolonii. Pomniejszona. Sygn. AN 1355

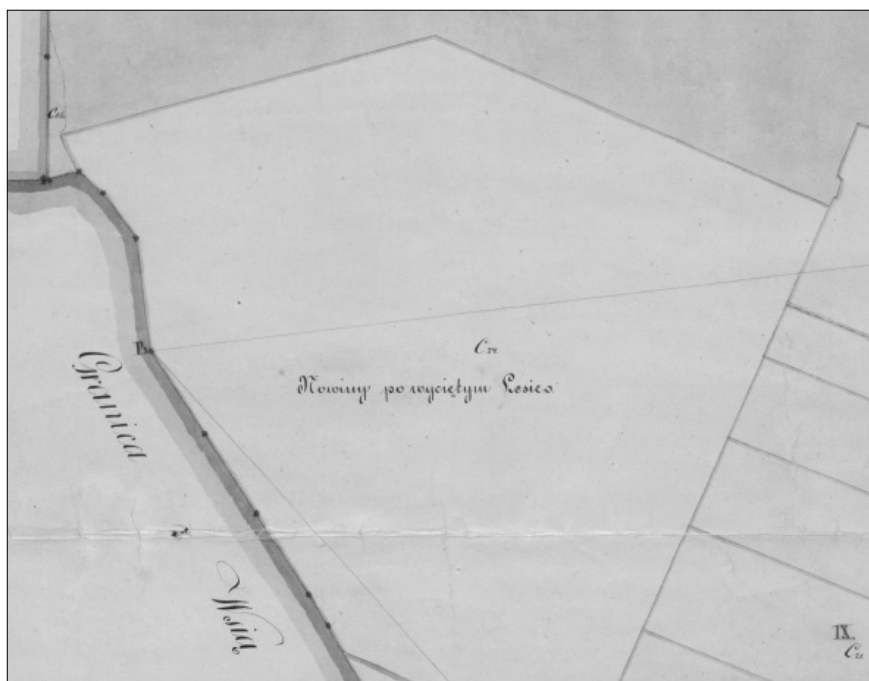
Grunty należące do kolonistów z reguły oznaczano na mapach kolorem pomarańczowym, w odróżnieniu od gruntów dworskich oznaczonych na czerwono i chłopskich malowanych na żółto¹⁰. Na prezentowanych mapach z reguły zaznaczany jest cały obszar zajęty przez kolonię. Nie zawsze jednak zaznaczano poszczególne działki rolne lub zabudowania (ryc. 10).

W XIX stuleciu nadal jednym ze sposobów powiększania areалу ziemi uprawnej był karczunek lasów należących do właścicieli ziemskich. Na niektórych

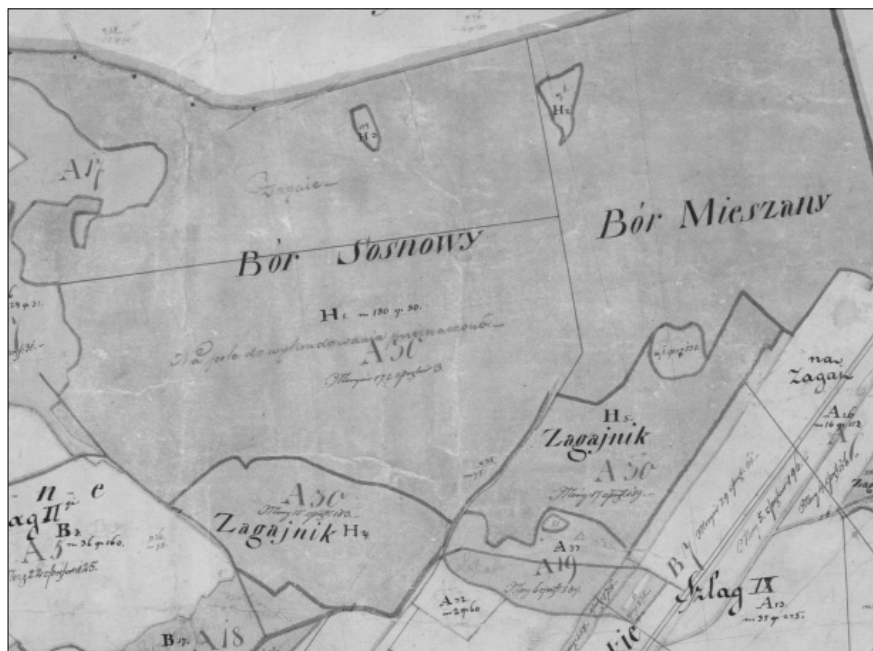
¹⁰ Zob. szerzej: W. Mielewczyk, ibidem, s. 110.

Ryc. 10. Fragment mapy folwarku Przytuki z 1868 r. w skali 1:5000 z polami i zabudowaniami kolonii. Pomniejszona. Sygn. AN 1357

Ryc. 11. Fragment mapy dóbr Mikulice z 1852 r. w skali 1:5000 (?) z zaznaczonym miejscem po wyciętym lesie. Pomniejszona. Sygn. AN 4443

Ryc. 12. Fragment mapy wsi Umień z 1845 r. w skali 1:5000 (?) z adnotacją o przeznaczeniu boru sosnowego do wykarczowania. Pomniejszona. Sygn. AN 1355

mapach można znaleźć informacje o zmianach w zalesieniu. Np. na mapie dóbr prywatnych Mikulice (obecnie gm. Dobra, pow. turecki, woj. wielkopolskie) z roku 1858 zaznaczone są Nowiny – miejsce po wyciętym lesie przeznaczone na pola uprawne (ryc. 11). Z kolei na mapie wsi Umień z 1845 r. na fragmencie zajęтым przez bór sosnowy umieszczono adnotację, że jest to teren do wykarczowania z przeznaczeniem na pole uprawne (ryc. 12).

2. Przemiany na wsi w okresie międzywojennym

Po odzyskaniu niepodległości do najważniejszych spraw wymagających uregulowania na wsi należały: przeprowadzenie reformy rolnej, czyli parcelacja wielkiej własności ziemskiej i nadzielenie ziemią chłopów bezrolnych i małorolnych, a także likwidacja szachownicy gruntów oraz przeprowadzenie melioracji.

W latach Drugiej Rzeczypospolitej rozparcelowano ogółem 2 654 tys. ha ziemi, czyli ok. 7% ogółu gruntów rolnych w Polsce. Tym samym powierzchnia gruntów znajdujących się w posiadaniu wielkiej własności ziemskiej uległa zmniejszeniu mniej więcej o $\frac{1}{3}$; większość tych arealów przeszła w ręce chłopskie¹¹.

¹¹ W. Roszkowski, *Rolnictwo i leśnictwo*, w: *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, oprac. zbior., Warszawa 1989, s. 143.

Do wybuchu wojny utworzono 153,6 tys. nowych gospodarstw rolnych, a 503,0 tys. powiększono¹². Nowe zagrody chłopskie, w większości stawiane w zabudowie rozproszonej, znacząco zmieniły przestrzeń wielu polskich wsi. Przeprowadzona w tym samym czasie melioracja zmieniła 548,7 tys. ha podmokłych łąk na pola uprawne; łączna długość rowów melioracyjnych oraz uregulowanych rzek wyniosła 19,0 tys. km¹³.

W chwili odrodzenia państwa polskiego ogólny obszar wymagający komasacji szacowano na ok. 10–12 mln ha, z czego tylko 300 tys. ha przypadało na ziemie byłego zaboru pruskiego (przede wszystkim południowe powiaty województwa poznańskiego)¹⁴. Największym problemem była likwidacja szachownicy pól chłopskich na terenie centralnej, wschodniej i południowej Polski. Przybliżony obszar gruntów wymagających scalenia stanowił w 1921 roku ok. 57% ogólnej powierzchni drobnej własności. Liczba osad posiadających grunty w szachownicy wynosiła ok. 1,5 mln, z tego na województwa zachodnie przypadało zaledwie 46 tys. gospodarstw¹⁵. W województwach centralnych było ok. 570 tys. gospodarstw wymagających komasacji, w południowych – ok. 550 tys., a we wschodnich – 347 tysięcy.¹⁶

Ustawa o komasacji gruntów uchwalona została w 1923 roku¹⁷. Zgodnie z nią scaleniu podlegały działki rozmieszczone w szachownicy, ale uregulowane miały być również gospodarstwa posiadające grunty nadmiernie zwężone. Ustawa wprowadzała prawo wyłączania spod komasacji gruntów pod zabudowaniami; na przeniesienie budynków każdy właściciel musiał wyrazić zgodę. Natomiast w przypadku komasacji gruntów gospodarstw karłowatych obowiązkowa musiała być dokonana parcelacja majątku sąsiadującego ze wsią w celu upełnornienia gospodarstw.

Z ogółem ok. 12 mln ha gruntów wymagających komasacji w okresie międzywojennym scalono 5 423 tys. ha należących do ponad 920 tys. gospodarstw, głównie w województwach centralnych¹⁸. Przeprowadzona komasacja działek chłopskich wiązała się nie tylko z likwidacją miedz śródpolnych, ale także ze zmianą przebiegu dróg dojazdowych do pól, a nierzadko również z przeniesieniami gospodarstw chłopskich. Gospodarcze skutki prac komasacyjnych były znaczące; w wyniku likwidacji miedz nastąpiło zwiększenie obszaru uprawnego o 3–9%.

¹² Cz. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 196.

¹³ *Mały Rocznik Statystyczny* 1939, Warszawa, s. 70, tabl. 3 A.

¹⁴ J. Radwan, *Zagadnienie scalenia gospodarstw wiejskich w Polsce*, „Rolnictwo” r. 9, 1937, t. 4, z. 1, nr 94, s. 100–101.

¹⁵ J. Radwan, *Zagadnienie scalenia gospodarstw wiejskich w Polsce*, Warszawa 1938, s. 3 i 19.

¹⁶ K. Kasiński, *Komasacja gruntów wiejskich*, „Rolnictwo” r. 1, t. 2, z. 1, styczeń 1929, s. 45.

¹⁷ *Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów* „DzURP” nr 92, poz. 718 z późn. zm.; tekst jednol. „DzURP” 1927, nr 92, poz. 833.

¹⁸ *Przemówienie pana Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych Juliusza Poniatowskiego na komisji budżetowej Sejmu*, wygłoszone 20 stycznia 1938 r., „Polska Gospodarcza” r. 19, 1938, z. 5, s. 180.

Ponadto komasacja umożliwiała wprowadzenie doskonalszych sposobów gospodarowania, wskutek czego podnosiła się znacznie wartość ziemi o co najmniej 30%¹⁹. Rezultaty akcji scaleniowej były jednak krótkotrwałe – w wyniku działań rodzinnych i spadkowych w krótkim czasie następowało ponowne rozdrabnianie gospodarstw.

Przykładami map przedstawiających komasację gruntów w roku 1930 we wschodniej Wielkopolsce są mapy wsi Błonawy (gm. Sompolno, pow. koniński, woj. wielkopolskie) (ryc. 13) oraz Lisewo (gm. Pyzdry, pow. wrzesiński, woj. wielkopolskie) (ryc. 14).

3. Zakończenie

Od połowy XIX stulecia aż po połowę XX w. na ziemiach polskich na wsiach zachodziły zasadnicze zmiany społeczno-gospodarcze. Związane one były przede wszystkim z procesami uwłaszczeniowymi chłopów, ale także z prowadzonymi pracami melioracyjnymi, z komasacją gruntów rolnych, a także karczunkiem lasów pod nowe uprawy i tworzeniem nowych osad. Działania te powodowały szybkie i częste zmiany w przestrzeni wiejskiej.

Mapa, jako obraz powierzchni Ziemi, przedstawia wybrane obiekty i zjawiska w określonej przestrzeni geograficznej, a przede wszystkim w określonym czasie. Jednak wskutek nieustannych zmian mapy, zwłaszcza wielkoskalowe, prezentujące najdokładniej stan środowiska naturalnego i kulturowego, ulegają szybkiej dezaktualizacji. Powodowało to z jednej strony potrzebę częstego rysowania nowych map, ale z drugiej strony dla oszczędności czasu nanoszono adnotacje lub poprawki na mapy już istniejące. Ten sposób aktualizacji map wsi stosowany był już w drugiej połowie XIX w., czego przykłady można znaleźć na omówionych tu mapach. Jednak w przypadku map rysowanych ręcznie nanie-sione aktualizacje nie zawsze można odróżnić od pierwotnego zapisu: przy rysowaniu map stosowano różne style kaligrafii, a przy dopiskach nie umieszczano datacji. W tej sytuacji trudno jest ustalić czas zaistniałych zmian w przestrzeni wiejskiej. Dla uzyskania wiarygodnej informacji w tej kwestii konieczne byłoby sięgnięcie do innych źródeł: aktów nadania gruntów, adnotacji w księgach wieczystych i związanych z nimi akt oraz dokumentów katastralnych. Niemniej jednak mapy te pozostają bogatym źródłem historycznym do dziejów poszczególnych wsi, często, z braku innych dokumentów, jedynym.

¹⁹ W. Michalski, *Wykonanie reformy rolnej, w: Pięć lat na froncie gospodarczym 1926–1931*, t. 1, Warszawa 1931, s. 90.

Literatura

- Borowski S., 1973, *Rolnictwo*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 2: *Lata 1793–1918*, praca zbior., Poznań.
- Brzoza Cz., Sowa A.L., 2006, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków.
- Burszta J., 1964, *Stosunki gospodarcze i społeczne na wsi w zaborze pruskim*, w: *Zarys historii gospodarstwa wojskowego w Polsce*, t. 2, praca zbior., Warszawa.
- Jackowski T., 1914, *Der Bauernbesitz in der Provinz Posen im 19. Jahrhundert*, Leipzig.
- Jakóbczyk W., 1967, *Studia nad dziejami Wielkopolski*, t. 2: *1890–1914*, Poznań.
- Jakóbczyk W., 1976, *Pruska komisja osadnicza*, Poznań.
- Kasiński K., 1929, *Komasacja gruntów wiejskich*, „*Rolnictwo*” r. 1, t. 2, z. 1.
- Ludkiewicz Z., 1932, *Podręcznik polityki agrarnej*, t. 1, Warszawa.
- Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Michalski W., 1931, *Wykonanie reformy rolnej*, w: *Pięć lat na froncie gospodarczym 1926–1931*, t. 1, Warszawa.
- Mielewczyk W., 2012, *Wykorzystanie map do badań zmian przestrzeni społeczno-ekonomicznej wsi na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie*, w: *Dawne mapy jako źródła historyczne*, „*Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego*”, t. 3, Warszawa, s. 104–112.
- Mielewczyk W., 2014, *Mapy wsi dawnego powiatu pyzdrskiego w zbiorach Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie*, w: *Terra Pisdrensis dawnej i dziś*, t. 1, Poznań – Pyzdry, s. 22–29.
- Radwan J., 1938, *Zagadnienie scalenia gospodarstw wiejskich w Polsce*, Warszawa.
- Roszkowski W., 1989, *Rolnictwo i leśnictwo*, w: *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, praca zbior., Warszawa.
- Rutkowski J., 1950, *Historia gospodarcza Polski*, T. 2: *Czasy porozbiorowe do 1918 roku*, Poznań.
- Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scaleniu gruntów*, „*Dziennik Ustaw RP*” nr 92, poz. 718 z późn. zmianami.

Źródła kartograficzne

Regierungsbezirk Posen. Kreis Obornik. Gemarkung Przeclaw (Prinzenau) Nr 144. Gemarkungskarte in 1 Blatt als Copie der Karte der alten Landschaft 1840 Strasburg gefertigt im Oktober 1861 durch den Vermessungs-Revisor Heinaumann. Rektifiziert im April 1862 durch den Geometer Heidenwisch. Copiert im Monat Mai 1894 durch Tuck. Wiederkopiert im Monat April 1895 durch Boetzel.
Kopia mapy z 1840 r. oprac. przez Strasburga, 1:5000, 68 × 102 cm, rękopiśmienna, sygn. AN 681/1.

- Szkic wykonanego drenowania w roku 1903 na Kromolicach, Maj[ętność] Kórnicka. 1903, oprac. W. Krzywoszyński, 1:2000, 38 × 49 cm, rękopiśmienna, sygn. AN 4445.*
- Drain-Plan von einem Theile der Herrschaft Szelejewo Vorwerk Stefanowo nach der Kotzurschen Aufnahme vom Jahre 1879, Copiert durch H. Adolphi, 1:2500, 70 × 87 cm, rękopiśmienna, sygn. AN 3824.*
- Odrys planu Dóbr Zabłocie w Guberni Kaliskiej Powiecie Kolskim położonych. Odrysował w 1889 roku z własnego pierworysu z tegoż roku i zgodność takowego tak z pierworyssem jako też i z gruntem poświadcza Jeometra Przysięgły Klasy 2ej Stanisław Kieszczyński, 1:5000, rękopiśmienna, 69 × 54 cm, sygn. AN 910.*
- Plan Kolonii Izydorek (Mniewo) Kaliszskiej Gubernii Kolskiego Ujezda. Skontrolowan s plana sostawliennago w 1866 g Czastwym Ziemliemierom Pietrynowskim, 1869 Hartiewskij, 1:5000, rękopiśmienna, 25 × 44 cm, sygn. AN 1366.*
- Plan zbiorowy dóbr Trąbczyn w Guberni Kaliskiej Powiecie Słupecki położonych. Z planów z roku 1861 Jeometry Przysięgłego Józefa Kozłowskiego wykonał w roku 1886 Jeometra Przysięgły Klasy II-iej Kar. Kubicki, 1:15 000, rękopiśmienna, 62 × 83 cm, sygn. AN 489/5.*
- Plan Zbiorowy dóbr Grabienice w Guberni Kaliskiej Powiecie Konińskim położonych. Z planów z roku 1865 Jeometry Gotzkejn wykonał w r. 1873 na podziałkę 1:20 000 Jeometra rz. kl. 2ej Leon Szymański, 20 000, rękopiśmienna, 45 × 54 cm, sygn. AN 489/17.*
- Mappa Dóbr Prywatnych Umjenja z Przyległościami Położonych w Powiecie i Okręgu Łęczyckim Guberni Warszawskiej Sporządzona w Miesiącu Grudniu 1845 roku przez Fr. Frosewitte jeometrę przysięgłego, [1:5000?], rękopiśmienna, 77 × 97 cm, sygn. AN 1355.*
- Kopia planu Folwarku Przytuki w Guberni Kaliskiej w Powiecie Słupeckim położonego. Zmierzył w roku 1865 geometra przysięgły F. Botkiewicz. Kopia z roku 1868 wykonana przez J. Drożdżeńskiego, 1:5000, rękopiśmienna, 55 × 48 cm, sygn. AN 1357.*
- Odrys Pomiaru Dóbr Skarzyn położonych w Guberni Warszawskiej P-cie Kaliskim z planu sporządzonego w 1849 roku przez Jeome. Ig. Zaremba zrysowany w roku 1859. 1:5000, rękopiśmienna, 100 × 115 cm, sygn. AN 4438.*
- Plan Dóbr Prywatnych Mikulic z przyległościami w Okręgu Wartskim Powiecie Kaliskim Guberni Warszawskiej położonych. Sporządzony przez Ignacego Zarębę Jeometrę Przysięgłego i Patentowanego w roku 1852. Kopia mapy z roku 1852 opracowanej przez Ignacego Zarembę, wykonana w 1858 r. przez geometrę przysięgłego Antoniego Smorowskiego, [1:5000?], rękopiśmienna, 103 × 84 cm, sygn. AN 4443.*
- Plan gruntów wsi Błonawy w gminie Sompolno, powiecie Kolskim, województwie Łódzkim położonej scalonych na mocy orzeczenia Okręgowej Komisji Ziemskiej w Piotrkowie z dnia 15–XII–1930 r. Pomiaru na gruncie dokonał w roku 1930 i plan niniejszy sporządził według południka magnetycznego*

w roku 1931 mierniczy przysięgły Stanisław Skarbek, 1:4000, rękopiśmienna, sygn. AN 934.

Plan gruntów wsi Lisewo w gminie Dłusk, powiecie Słupskim województwie Łódzkim położonej scalonych na mocy orzeczenia Okręgowej komisji w Piotrkowie z dnia 26 czerwca 1930 roku. Na podstawie pomiaru dokonanego w roku 192... przez mierniczego Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Piotrkowie Mieczysława Sypniewskiego, plan niniejszy sporządził według południka magnetycznego w roku 1931 mierniczy przysięgły Hugo Hermel, 1:5000, rękopiśmienna, sygn. AN 1348.

Changes the villages space in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries on selected maps from the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa

Wojciech Mielewczyk

Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, Szreniawa

E-mail: w.mielewczyk@muzeum-szreniawa.pl

Summary: From the mid-nineteenth century up to half of the twentieth century in Polish villages became fundamental socio-economic changes. They were connected mainly with the process of enfranchisement of peasants, parceling out of large estates, as well as with the making melioration of agricultural land, the regrouping of fields and grubbing of forests for new fields, installing of new farms and colonies. As a result of these actions followed quick and significant changes in the rural space.

These processes are shown on great-scale maps of villages, many of which are located in the National Museum of Agriculture in Szreniawa. The maps presents the changes in the land and building the village, creating new colonies of settlement, as well as course of drainage ditches. These changes were presented graphically, also by using the appropriate color palette. Another way of marking changes was to place the appropriate annotations written on certain parts of the map. In many cases, changes are handwritten pencil drawing.

The presented maps make up to valuable historical source to research changes in the rural space in nineteenth and twentieth century's.

Keywords: large-scale maps, village, village space, land reform, historical source
